

УДК 811.161.2'373.423'367.622-26-116.3"20"

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2026.45.2.2>**ГРАК ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДІМЕННИКОВОЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОМОНІМІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ****“GRAC” AS A SOURCE FOR RESEARCHING DENOMINAL FUNCTIONAL HOMONYMY IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE****Кісь Є.Б.,***orcid.org/0009-0007-0602-5937**доктор філософії за спеціальністю 035 Філологія,**асистент кафедри української мови імені професора Івана Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Стаття присвячена вивченню можливостей Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК) в опрацюванні граматичної (функціональної) омонімії. У роботі розглянуто відіменникову транспозицію та окреслено такі функціональні омонімні пари (іменник / прикметник, іменник / прислівник, іменник / предикатив, іменник / модальник, іменник / прийменник, іменник / вигук). З метою опрацювання функціональних омонімів використано конкорданс, у якому простежено вживання аналізованого слова в багатьох різностильових контекстах. Відтак застосовано додаткові прийоми під час визначення частинимовного статусу конкретної одиниці, а саме: аналіз позиції щодо інших компонентів речення, особливості лексичної сполучуваності, специфіку розділових знаків. Простежено основні закономірності функціонування відіменникових транспозитів, що дало змогу надалі застосовувати мову корпусних запитів (CQL) для швидшого знаходження відіменникових похідних у великих масивах тексту. Наведено основні зразки пошукових запитів з використанням різноманітних тегів та морфологічних розміток (частини мови, відмінкової форми), які можемо використовувати в дослідженні відіменникових функціональних омонімів у корпусі текстів, зокрема і для виявлення нових відіменникових прикметників, прислівників, предикативів, модальників, прийменників, вигуків. У такий спосіб означаємо позицію в реченні для конкретної словоформи, вказуємо послідовність розташування тих чи тих частин мови, корегуємо поєднання з іншою частиною мови або її уникнення. Опісля ті чи ті словосполучення або сполуки слів переглядаємо в частотному списку, з якого можемо переходити в конкорданс, щоб простежити функціонування одиниці в мовному оточенні.

Підсумовано, що використання CQL сприяє відбору лише тих контекстів для аналізованої словоформи, у яких потенційно можемо зафіксувати транспозиційні зміни, що, з одного боку, полегшує пошук функціональних омонімів і економить час, а з іншого боку, дає змогу частково автоматизувати процеси дослідження граматичної омонімії в сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: ГРАК, транспозиція, граматичні омоніми, функціональні омоніми, іменник.

The article is devoted to studying the possibilities of the General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC) in processing grammatical (functional) homonymy. The paper examines denominal transposition and outlines the following functional homonymic pairs (noun/adjective, noun/adverb, noun/predicate, noun/disjunct, noun/preposition, noun/interjection). In order to research functional homonyms, a concordance was used to track the use of the analysed word in many different-style contexts. Therefore, additional techniques were used to determine the part-of-speech status of a particular unit, namely: analysis of its position in relation to other components of the sentence, features of lexical combinability, and specifics of punctuation marks. The main patterns of functioning of denominal transpositions were traced, which made it possible to further apply the corpus query language (CQL) to find denominal derivatives in large text arrays more quickly. The main examples of search queries using various tags and morphological markups (parts of speech, case forms) are given, which can be used in the study of denominal functional homonyms in the corpus of texts, in particular for identifying new denominal adjectives, adverbs, predicates, disjuncts, prepositions, and interjections. In this way, we determine the position of a specific word form in a sentence, indicate the sequence of certain parts of speech, as well as correct the combinations with other parts of speech or their avoidance. After that, we review certain phrases or word combinations in a frequency list, from which we can proceed to the concordance to track the functioning of the unit in the language environment.

In summary, the use of CQL facilitates the selection of only those contexts for the analysed word form in which we can potentially record transpositional changes, which, on the one hand, facilitates the search for functional homonyms and saves time, and on the other hand, allows us to partially automate the processes of studying grammatical homonymy in modern Ukrainian literary language.

Key words: GRAC, transposition, grammatical homonyms, functional homonyms, noun.

Постановка проблеми. Епоха комп'ютерних технологій відкриває нові можливості для дослідження одиниць мовної системи на різних її рівнях. Поступово виникає та розвивається комп'ютерна, зокрема і корпусна, лінгвістика. Однак досі актуальним залишається питання

опрацювання граматичної омонімії в корпусах текстів, автоматизації цих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тема автоматичного виокремлення лексичних і граматичних омонімних одиниць є малодослідженою. В окремих працях О. В. Бугаков,

С. Н. Бук, Г. Б. Буньо, Є. Б. Кісь та ін. на матеріалі української мови намагалися розробити шляхи усунення граматичної омонімії в корпусах текстів.

Постановка завдання. Мета статті – аналіз пошукових запитів у ГРАКу, що дають змогу виявити функціональні відіменникові омоніми. Мета передбачає реалізацію таких завдань: 1) окреслити транспозицію іменника в самостійні та несамостійні частини мови; 2) зафіксувати функціональні омоніми іменник / прикметник, іменник / прислівник, іменник / предикатив, іменник / модальник, іменник / прийменник, іменник / вигук; 3) охарактеризувати відіменникові похідні щодо особливостей поєднання з іншими частинами мови, розташування в реченні.

Виклад основного матеріалу. *Корпусна лінгвістика* – «галузь прикладного мовознавства, яка займається формуванням комп'ютерних корпусів текстів у різних мовах і спрямована на максимально об'єктивний аналіз мовних явищ в умовах реальної живої комунікації» [8, с. 268]. С. Л. Голощук серед можливостей корпусного підходу виокремив укладання конкордансів – «особливий тип словника, що подає до кожного реєстрового слова (чи словоформи) всі або вибіркові контексти його вживання» [5, с. 251]. Загалом у лінгвістичних корпусах стало можливим будувати конкорданси, опрацьовувати дані про лексичну та граматичну сполучуваність слів, відстежувати зміни мовної одиниці в різні хронологічні періоди, одержувати дані про частоту вживання словоформ, лексем, синтаксичних конструкцій [6, с. 8].

Знаковим для корпусної лінгвістики української мови став 2017 р., коли створено Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), серед головних розробників – М. О. Шведова, Р. фон Вальденфельс, В. Ф. Старко та ін.

Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) – «велика, репрезентативна, структурована колекція текстів українською мовою у супроводі програми, яка дозволяє будувати на базі корпусу власні підкорпуси, шукати слова, граматичні форми та їх сполучення, а також обробляти результати пошуку, сортувати, робити збалансовані вибірки і одержувати різну статистичну інформацію» [4].¹ ГРАК можна використовувати в дослідженнях з лексики, граматики, історії мови, під час роботи над укладанням словників та граматики [4].² М. О. Шведова

наголошує, що ГРАК «є новим інструментом дослідження сучасної української мови, який дає можливість досліднику охопити значний обсяг текстів, створювати робочі підкорпуси за різними параметрами (автор, жанр, регіон, роки та ін.), здійснювати лексико-граматичний пошук, робити статистичні підрахунки» [9, с. 147].

Однією з проблем корпусної лінгвістики є опрацювання граматичної омонімії, яка «впливає на якість комп'ютерного перекладу, синтаксичного аналізу та на інші типи автоматичного опрацювання усного та письмового мовлення» [2, с. 108]. Вирішення проблеми розрізнення граматичної омонімії ускладнюється для високофлективних мов, у яких багата словозміна та вільний порядок слів у реченні, адже в лінгвістичних корпусах репрезентовані граматичні форми слів у контексті (слововживання) [3, с. 12–15].

У ГРАКу автоматичне зняття граматичної омонімії відсутнє, тому для багатьох словоформ програма не може визначити одну лему (правильну початкову форму слова) та граматичні ознаки, бо така форма слова є в кількох парадигмах. Найбільш поширені граматичні омоніми знято вручну, та для більшості словоформ можна отримати помилкові результати [4].³

Ще складнішою є проблема розрізнення функціональної омонімії як різновиду граматичної омонімії, оскільки мова йде про синкретичні одиниці, які не лише характеризуються формальним збігом, а й зберігають спільність семи (сем). Під час опрацювання відіменникової транспозиції першочергово використано конкорданс з метою отримання всіх контекстів, у яких вживається аналізована словоформа. Численні контексти дають змогу простежити певні закономірності функціонування вихідного слова і транспозита, у результаті чого для виявлення нових відіменникових транспозитів можемо послуговуватися мовою корпусних запитів (Corpus Query Language), використовуючи ті чи ті морфологічні розмітки.

У дослідженні відіменникової транспозиції з-поміж функціональних омонімів, репрезентованих численними контекстами, виокремлюємо такі омонімні пари:

1. *Іменник / прикметник.* Простежуючи слововживання аналізованих одиниць із раніше сформованої бази (*бордо, годе, декольте, плісе, максі, металік* та ін.) у конкордансі, застосовуємо додаткові прийоми у встановленні частини мовного статусу слова (аналіз лексичної сполучуваності, позиції слова щодо інших компонентів речення). Очевидним стає факт, що

¹ Дата звернення: 12.01.2025.

² Дата звернення: 12.01.2025.

³ Дата звернення: 12.01.2025.

зазнають ад'єктивації невідмінювані запозичені іменники, для яких характерною є постпозиція щодо означуваного іменника. При цьому констатуємо обмежене коло означуваних слів: *стиль, колір, музика, спідниця, штани* і под. Саме такі спостереження дають змогу звузити пошуковий запит у ГРАКу, виявити нові ад'єктивовані іменники. Наприклад, застосовуємо CQL для побудови такого запиту: [lemma=".*стиль.*"] [tag=".*noun.*"&tag=".*nv.*"], що означає поєднання іменника *стиль* у всіх відмінкових формах з невідмінюваними іменниками. Таким способом встановлюємо нові синкретично-потенційні функціональні омпари іменник / прикметник (*аніме, кантрі, ню* та ін.): *Моя дванадцятирічна сусідка весь вільний час витрачає на перегляд дисків з "Сейлормун", "Сакурою" та "Покемонами", адже саме ці мультфільми виконано у стилі **аніме*** (Інтернет-газета «Високий замок», 2006). *Хвіртка у стилі **кантрі** впишеться у такий же сад, який не передбачає витончених аристократичних елементів дизайну* (Онлайн-ЗМІ «Zaxid.net», 2021). *А ще, Сашико обіцяв подумати, якщо йому запропонують шалені гроші за зйомку в стилі **ню*** (Онлайн-ЗМІ «Табло ID», 2009). У наведених вище речення аналізовані одиниці *аніме, кантрі, ню* зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів, прикметниковий статус яких раніше не зафіксований в словниках.

2. *Іменник / прислівник*. Найчастотнішою є адвербіалізація іменників у формі орудного відмінка (*бігом, віками, галопом, горою, ранком, чудом, юзом* та ін.). У результаті транспозиційних змін похідна одиниця відривається від парадигми, втрачає категорії роду, числа, відмінка, не може узгоджуватися з іменними частинами мови, які виступають означеннями щодо неї. У реченні відіменниковий прислівник розташований поряд з дієсловом, від якого і залежить. Враховуючи наведені факти, розуміємо, що одним із можливих варіантів побудови пошукового запиту CQL є такий: [tag=".*verb.*"] [tag=".*noun.*"&tag=".*v_oru.*"], що передбачає пошук синтаксичної конструкції з дієсловом та іменником у формі орудного відмінка. На основі такого запиту можемо виокремити такі відіменникові прислівники: *Доволі їм наживатися **обманом!*** (К. Поліщук «Отаман Зелений»). – *А хто там?! – гукаю **баском*** (М. Стельмах «Щедрий Вечір»). Крім того, можна змінити запит, щоб спочатку був іменник в орудному відмінку, а тоді дієслово. У такому випадку варто конкретизувати, що перед іменниковою словоформою не може бути розташо-

ваний прикметник, займенник чи прийменник : [tag!=".*adj.*"&tag!=".*pron.*"&tag!=".*prep.*"] [tag=".*noun.*"&tag=".*v_oru.*"] [tag=".*verb.*"]. *Дорогою мовчали, таксист якимось підозріло дивився на трійцю дорослих* (Дара Корній «Зірка для тебе»). Рекомендуємо також застосовувати конкретні дієслова, з якими може поєднуватися потенційний прислівник, наприклад, дієслова руху (*бігти, йти, рухатися* і т. ін.). Так можна деталізувати пошук.

3. *Іменник / предикатив*. Транспозиція іменника в предикативні прислівники (предикативи) має низку особливостей, тому її варто розглядати за межами адвербіалізації. Процесам предикативації піддаються іменникові словоформи називного та знахідного відмінків, які в результаті транспозиційних змін виступають головним членом в односкладних безособових реченнях, який формально співвідносний з присудком. Часто при відіменниковому предикативі є залежний від нього додаток у формі давального відмінка. Ці факти дають змогу завдяки морфологічним розміткам конкретизувати пошуковий запит: [tag!=".*adj.*"&tag!=".*prep.*"] [tag=".*noun.*"&tag=".*v_dav.*"] [tag=".*noun.*"&tag=".*v_naz.*"]. *Тепер йому **свобода** по всіх параграфах, тепер – що душа забажає* (В. Дрозд «Кролик»). *Семениха встала з лави: – Та ви, кумо Грицихо, сидіть, вам **мука** ходити* (Лесь Мартович «Мужицька смерть»). У наведених реченнях фіксуємо перехід іменникових словоформ у предикатив, адже перед відіменниковими транспозитами *свобода, мука* розташовані залежні займенники *йому, вам*. Категоріальне значення в аналізованих одиницях змінилося з предметності на непрцесуальний стан.

4. *Іменник / модальник*. Модальні слова (модальники) вносять у речення суб'єктивну оцінку, вони виступають у ролі вставних слів. Тому ми можемо припускати функціонування конкретної іменникової словоформи як модальника, а перевіряємо це в Граку через окреслення позиції між комами (*, факт , / , словом ,*). *Близька, рідна людина, **факт**, але чи любить він її, як колись?..* (В. Тибель «Бурштин»). *Ну, **словом**, знайдеться чимало достоїнств, якими зможе похвалитися її благовірний* (Н. Гуменюк «Коханий волоцюга»). У результаті модалізації *факт, словом* відбулася втрата морфологічних категорій іменника, похідні одиниці застигли в іменниковій словоформі, втратили здатність бути членом речення. Допоміжним прийомом виокремлення модальників є позиція між комами.

5. *Іменник / прийменник*. У реченні прийменники функціонують у препозиції до означуваних іменних частин мови. Відіменникові похідні прийменники втратили здатність мати при собі залежне слово-означення. Здебільшого зазнають препозиціоналізації іменники у формі орудного відмінка однини та рідше множини (*велінням, волею, протягом, силою* та ін.), що поєднуються з іменниками у формі родового відмінка. У результаті таких спостережень ми отримуємо типову прийменниково-іменникову сполуку, яку можемо записати формулою, що полегшить виявлення нових вторинних прийменників у корпусі текстів: [word=".*конкретна словоформа іменника в орудному відмінку, що нас цікавить.* "[tag=".*noun.*" &tag=".*v_rod.*"]. На основі гіпотези висувано припущення, що переходять у клас прийменника іменникові словоформи *ціною* і *зусиллями*. У ГРАКу за допомогою CQL перевіряємо це так: 1) [word=".*ціною.*"[tag=".*noun.*"&tag=".*v_rod.*"]. *Хоча обидві гри матимуть спільне: зберегти себе як особистість, навіть ціною втрати свого імені* (Галина Пагутяк «Кенігсберзький щоденник»). 2) [word=".*зусиллями.*"[tag=".*noun.*"&tag=".*v_rod.*"]. *Дай Бог, справу по Полі закривають зусиллями адвокатів, яких винайняв Пітер, і при здоровому глузді слідчих* (Люко Дашвар «Покров»). У наведених контекстах аналізовані одиниці трактуємо як відіменникові похідні прийменники. Під час пошуку радимо вказувати все-таки конкретну словоформу, що потенційно може виступати прийменником, бо це значно звужить кількість отриманих результатів.

4. *Іменник / вигук*. У клас вигуку виявляють здатність переходити абстрактні іменники, у яких закладена позитивна чи негативна семантика (*диво, жах, лихо*), іменники з семою волевиявлення (*аврал, відбій, вогонь*), із семою номінації з сильним емоційним забарвленням (*мамо,*

nene, ньенько) та ін. У відіменникових вигуках затирається номінативна функція, вони стали незмінними, втратили морфологічні категорії іменника, не виконують синтаксичну функцію. Вторинним вигукам властива оклична інтонація, вони часто розташовані на початку речення. Тому під час пошуку похідних вигуків до аналізованої одиниці можемо додати ! (*ганьба !*): – *Ганьба! Ганьба! – знову і знову вигукувала жінка, доки публіка не отямилася й не підхопила собі* (Т. Малайчук «Забуття»). Вважаємо, що додавання символу знака оклику є ефективним під час виокремлення контекстів з відіменниковими вигуками.

Висновки. Зважаючи на позицію аналізованого слова в реченні, його відмінкові особливості, здатність поєднуватися зі словами інших частин мови і т. ін., простежуємо основні тенденції для кожного з різновидів транспозиції (ад'єктивації, адвербіалізації, предикативації, модалізації, препозиціоналізації, інтер'єктивації). Із застосуванням додаткових прийомів під час визначення частиномовного статусу омонімів чітко бачимо синтаксичну будову речення, так що можемо вносити корективи до пошукового запиту і знаходити контексти з відповідними транспозитами значно швидше. Крім того, використовуючи мову корпусних запитів (CQL), переглядаємо частоту вживання тих чи тих словосполучень з однаковою структурою і знаходимо синкретично-потенційні функціональні омоніми, відомостей про які не було.

Отже, під час опрацювання функціональної омонімії в ГРАКу використовуємо конкорданс, який дає змогу простежити функціонування тої чи тої словоформи в контекстах різного стільового призначення. Зокрема, ефективним вважаємо застосування мови корпусних запитів ГРАКу (CQL) з відповідними морфологічними розмітками, що сприяє фіксації нових омонімів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бугаков О. В. Функціонування прийменників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 20 с.
2. Бук С. Н. Корпус текстів у лінгводидактиці (на матеріалі омонімії у корпусі великої прози Івана Франка). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Вип. 57. С. 106–116. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2012.57.1985>
3. Буньо Г. Б. Сучасні методи вирішення проблеми граматичної омонімії в тексті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : *Філологічна*. 2014. Вип. 49. С. 12–16.
4. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)/М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2025. URL : <http://uacorpus.org>
5. Голощук С. Л. Корпусна лінгвістика: сучасний стан та перспективи досліджень. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 21. Т. 1. С. 249–252. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.1.47>
6. Жуковська В. В. Вступ до корпусної лінгвістики : навч. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 140 с.

7. Кісь Є. Б. Транспозиційний потенціал іменника в сучасній українській літературній мові : дис. ... д-ра філософії в галузі філології : 035. Львів, 2025. 291 с.

8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 718 с.

9. Шведова М. О. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) як інструмент дослідження лексико-граматичної варіативності. *Людина. Комп'ютер. Комунікація* : зб. наук. праць / за ред. проф. О. П. Левченко. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2019. С. 145–148.

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 02.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 07.05.2026